

Ahlak'ta Yerellik ve Evrensellik¹

Panelimizin başlığı olan “Ahlakta Yerellik ve Evrenselliği”, ahlak ile ilgili değerlerin, yerel mi yoksa evrensel mi olduğu şeklinde anladığımı belirterek konuşmamı ahlaksal değerlerle ilgili kavram ve yargıların kaynağı ve mantıksal durumları hakkında yapmak istiyorum. Burada yalnızca ilk ve ortaçağ filozoflarına değineceğim. Daha açık söylemek gerekirse, sofistler, Sokrates (mö. 470-399), Platon (mö. 427-347) ve Aristoteles (mö. 384-322) ile Fârâbî (870-50) ve İbn Sina'yı (980-1037) konumuz açısından ele alacağım.

Fârâbî ve İbn Sina söz konusu olduğunda ister istemez, konumuzla ilgisi açısından Kur'an'a da göz atmamız gerekmektedir. Bildiğimiz gibi, değerlerin felsefi olarak gündeme gelmesi ve tartışılması; ilkçağın sofistler denilen düşünürleri tarafından yapılmıştır. Sofistler (mö. 450), gerçekliğin bilinemeyeceğini, bilinse bile başkasına anlatılamayacağını ileri sürerek bilinemezliği ve göreceliliği felsefenin gündemine getirmişlerdir. Böylece kendilerinden sonraki tüm felsefe tarihini etkilemişlerdir. Sofistler gerçeklikle ilgili bu iddialarını değerler alanına da yaymışlar, toplum yaşamını düzenleyen tüm değerlerin -din, devlet, hukuk, ahlak- göreceli olduğunu, bunların evrensel gerçekliğinin bulunmayıp, bütünüyle kurgusal olduğunu, dolayısıyla herkese göre değişebileceğini savunmuşlardır.

Böyle bir anlayışın kabul görmesi durumunda toplumsal düzensizlik ve kargaşanın ortaya çıkması kaçınılmazdır. İşte bu durumun farkına varan Platon'un hocası Sokrates, sofistlerin göreceli değer anlayışına ilk ciddi tepkiyi göstermiştir. Sokrates'in savunduğu düşünce şudur; Varlığa ilişkin bilginin göreceli olmasından, değerlere ilişkin bilginin göreceli olduğu sonucu çıkmaz. Tam tersine biz varlığın gerçekliğini tam olarak bilmesek bile, neyin iyi, neyin kötü olduğunu bilebiliriz. Dolayısıyla değerler bilinebilir ve başkasına da öğretilir. Böylece iyi değerleri bilen insan kötülük yapmayacaktır. Sokrates'i, Platon'un diyaloglarında, dostluk, adalet, sevgi gibi bazı ahlaki kavramları yapıcı bir tartışma yöntemiyle tanımlama çabası içinde buluyoruz. Esasen o, bu yolla ahlaki değerlerin genel geçer ve evrensel olduğunu, ahlaki kavramların kişiden bağımsız, kendiliğinde bir gerçekliğinin bulunduğunu göstermeye çalışmaktadır. Nitekim Platon'da, sofistlerin gerek varlık, gerek değerle ilgili göreceli bilgi anlayışlarını şeytanın tuzağı ve aldatmacası olarak görüp *Devlet* diyalogunu baştan sona bu düşünceyi çürütmeye ayırmıştır.

¹ Bu yazı; 21.03.2005 tarihinde Marmara Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Vakfınca düzenlenen panelde sunulan konuşmanın metnidir.

Aristoteles, değerler konusunda ne sofistler ne de Platon gibi dūřunūr. Aristoteles, uygulamayı yūrūrlykte olan değerlerin durumunu dikkate alarak kısmen yarara dayalı geręekęi bir tutum sergiler- sōzgelimi ōlüm cezasına ęarpıtılan Sokrates, yasalara saygının gereği bu cezayı kabullenirken, aynı durumla, Aristoteles karşılaştığında bulunduğu yerden kağmak zorunda kalır. Ona gōre, değerlere ilişkin bilgimiz, toplumların kendi tarihsel deneyimlerinden ve geleneklerinden ęıkarılır. Nitekim bir millet İğin en iyi anayasayı araştıran Aristoteles, evrensel, genel geğer bir anayasadan sōz edilemeyeceği, her milletin kendi doğası ve iğinde yaşadığı doğal koşullara uygun anayasasının sōz konusu olabileceğini dūřunūr. Dolayısıyla Aristoteles, bireyler temelinde olmasa bile, toplumlar temelinde değerlerin belli bir gōrecelilięinden sōz edilebileceğini dūřunūr. Çünkü toplumu ağıklayan yasalar; iřin iğine istenę girdiği ięin, doğayı ağıklayan yasalar gibi zorunluluk gōstermezler. Deęerlerin kaynağı ve evrenselliği konusu Fārâbî'nin de ūzerinde durduğu ōnemli bir konudur. Onun Tūrķęe'ye adını "*Erdemli Toplumun Metafizici*" olarak ęevirebileceęimiz kitabının genel dūzenine baktığımızda, değerler ōğretisiyle metafizik arasında sıkı bir ilişkinin olduğunu gōruyoruz. Onun felsefi sisteminden ęıkan sonuca gōre her değer ōğretisi, belli bir varlık ōğretisine dayanır. Yani her hangi bir değer sisteminin temelinde mutlaka bir geręeklik ve varlık anlayışı bulunmaktadır.

Fārâbî, tūm varlığı ve oluşu, aşkın bir İlk Neden ile ağıkladığı ięin bilginin ve değerin yahut bilmenin ve değer vermenin ilkelerinin sōz konusu İlk Neden veya İlk Varlığa dayandığını sōyler. Bu bağlamda Fārâbî'ye gōre ilkeleri ağısından değerler evrensel ve genel geğerdir ve asla gōrecelilięinden sōz edilemez. Ancak bu ilkelerin somutlaşması demek olan uygulanmaları; toplumların kendi ōzel yapıları ve iğinde buldukları doğal koşullara gōre değişir. Dolayısıyla soyut geręeklikleri olması anlamında ahlaki değerler; evrensel ve tek bir değer oluştururken uygulama ve somut dūzlemde pek çok tikel değerlerden sōz edilebilir. Tıpkı tek bir mūhendislik bilgisiyle iklimin sıcaklık ve soğukluğuna gōre değişik tipte binalar inřa etmemiz veya aynı hastalık ięin hastaların ōzel durumlarına gōre değişik ōlęeklerde ilaę vermemiz gibi. Fārâbî'yi izleyen İbn Sina, değerler konusunu bütünüyle dini alana bırakır. O, mantıkla ilgili yazılarının ōnermelerin doğruluğu ile ilgili bōlūmlerinde değer yargılarının olgu yargıları gibi, zorunluluk ifade etmediğini, bu tūr yargıların doğruluğunun kabule dayandığını belirtir. İnsan doğası (fitrat) duygusallığın ve ōnyargılarının etkisi altında olduğu ięin bu konuda mutlaka varlığın İlk Nedeni olan Tanrının insanlığa yardımı ve onları kayırması gerekir. Nūbūvvet ve din bu sōz konusu olan gereklilikten dolayı ortaya ęıkmıřtır.

Çünkü evrendeki her şeyi bilgisi ile yaratan varlık, ister istemez insanları mutlu kılan değerleri de en doğru bilen varlık olacaktır.

Fârâbî gibi, İbn Sina'ya göre de her çağda, her kuşakta, her bölgede uygulanabilmesi için, söz konusu değere ilişkin bilgiler, genel ve ilkesel özellikli bilgiler olmalıdır... Bu itibarla İbn Sina metafiziğinin genel planı nübüvvetin imkan ve gerekliliğini temellendirmek üzere tasarlanmıştır denilebilir. Ona göre metafizik, bir amaç bilimidir. İnsanın nihai amacının ne olduğuna ışık tutan, ona yol gösteren bir düşünme biçimidir. Varlığın görünüşüne bakarak varlıkların, insan da dahil olmak üzere, bir amacının bulunmadığını söylemek; insanın kendi usunu yok sayması demektir. Bize göre gerçekten üzerinde düşünülmesi gereken konu şu; Ortaçağın iki büyük mantıkçısı olan Fârâbî ve İbn Sina'nın değerler alanını dine bırakması gerçekten üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. Bu durumda bir dinin gerçek bir din olup olmadığını hangi ölçüyle belirleyeceğiz? Filozoflarımızın mantıkçı olduklarını göz önüne alırsak, mantık bunun için bir ölçü olabilir mi? Biz bu konuyu burada tartışacak değiliz.

Değerlerle ilgili Fârâbî ve İbn Sina'nın bu tutumu, ister istemez Kur'an'a göz atmayı zorunlu kılmaktadır. Hemen belirtelim ki, Kur'an'da bir olgu ve değer ayırımından söz edildiğini görmekteyiz. Tanrı, iblisin Adem'e boyun eğmesini isteyince o, bu buyruğa karış çıkıp kendisinin ateşten, Adem'in topraktan yaratıldığını, dolayısıyla kendisinin Adem'den daha değerli olduğunu ileri sürer. (Araf, 11-13; Hicr, 28-35; İsrâ, 61-62, Sad, 75-76) Buna göre topraktan ve ateşten yaratılma birer olgu olarak doğru olabilir. Biz bunun böyle olduklarını olgusal olarak bilebiliriz Fakat bu bilgiden, mantıksal bir zorunlulukla kimin kimden daha değerli olduğu gibi bir sonuç çıkaramayız. Bu sonucu ancak her iki olgunun yaratıcısı çıkarabilir. Oysa, İbrahim örneğinde görüldüğü gibi (Enam, 76-79) olgulardan hareketle Tanrının varlığının bilgisini çıkarabiliriz. Ancak Firavun ve Haman tiplerinde görüldüğü gibi, bilimci bir tutumla Tanrının varlığı ve evrensel ahlak değerlerinin varlığını elde edemeyiz. O, Haman'dan kendisi için yüksek bir kule yapmasını ister ki böylece Tanrıya ve Göklerin nedenlerine muttali olsun, (Kasas, 38-39; Mümin, 36-37). Firavunun bu tutumu; uzaydaki astronotun Tanrıyı görmediğini veya pek çok beyin ameliyatı yapan cerrahın orada bilinci görmediğini ileri süren tavrı gibidir. Keza bir kız çocuğu ile müjdelenen babanın içine düştüğü duygusal sıkıntı (Nahl, 58), anne-babanın çocuklarını öldürmemelerinin talep edilmesi (İsrâ, 31), eşcinselliğin yasaklanması (Şuara 165-166, Neml, 54- 55) ve evlenilmeyecekler arasında en başta anne, kızkardeş ve öz kızların sayılması (Nisa, 22-23) ile ilgili pek çok ayete bakıldığında Kur'an'a göre salt insan doğasının (fitrat) değer yargılarının ölçüsü olamayacağı görülmektedir.

Verilen örneklerde görüldüğü üzere bu konularda salt insan doğası yeterli olsaydı, bu buyruklarla Tanrı; insanın gündemini boş yere meşgul etmiş olmaz mıydı? Öyle anlaşılıyor ki, Kur'an bir değer ifade eden davranışın insan doğasına uygun gelmesiyle onun insanın doğasından çıkarılmasını ayrı ayrı değerlendirmektedir. Kur'an kaynağını, Tanrıdan almayan değerlere göre yaşamının insana sıkıntı vereceğini ileri sürmektedir. (Taha, 124). Öyle anlaşılıyor ki Fârâbî ve özellikle İbn Sina'nın konumuzla ilgili düşünceleri ile Kur'an'ın öğretileri arasında derinden bir benzerlik olduğu söylenebilir.

Değerlerle ilgili çağımızdaki yaygın anlayışa "bilimcilik" adını vermek istiyorum. Öncelikle belirtmeliyim ki, bilim ile bilimciliği birbirine karıştırmamak gerekir. Bilimcilik, gerçekliğe giden biricik yolun bilim olduğunu ileri seren bir çeşit felsefi bir tutumdur ve bu tutum asla bilimsel bir tutum değildir. Bilimsel tutum, gerçekliğe giden pek çok yollardan birinin de bilim olduğu tarzındaki tutumdur. Nitekim çağımızda modernlik eleştirisi adı altında bilimcilik pek çok yönden eleştiriye uğramakta özellikle onun değerler alanında insanı tatmin etmediği, insanın nihai anlamını açıklayamadığı ileri sürülmektedir. Dilimize çevrilmiş olan Alan Touraine'nin *Modernliğin Eleştirisi* ve Ross Pool'un *Ahlak ve Modernliği* bu eleştirilerin tipik örneklerindedir. Her şey kendi karşıtını doğurduğu gibi, bilimcilik de kendi karşıtını, dincilik olarak doğurmuştur. Bilim ile bilimciliği nasıl birbirinden ayırmak gerekirse, din ile dinciliği de birbirinden ayırmak gerekir diye düşünüyorum.

Başta söylediklerime dönmem gerekirse, ahlakla ilgili sorunlarda son sözü söylemek, çok zordur. Bilgi sorunu nasıl bir şekilde mantıkla ilişkili ise, mantığı hesaba katmadan onun hakkında konuşulamaz ise, ahlakla ilgili sorunlar da, bir biçimde mutlaka metafizikle bağlantılıdır. Her metafizik iddia, bir ahlak iddiasını içerdiği gibi, her ahlak öğretisi, temelinde bir metafizik öğretiyi barındırır. Yine de biz sokratik tartışma yöntemini kullanarak, sofist olmadan, en iyi ve en güzelin arayışında olmayı sürdürelim ve bu arayışın evrensel olması için çalışalım...